

“लोकसंस्कृतीचे उपासक आणि भारुड”

प्रा. डॉ. पी. आर. जाधव

मराठी विभागप्रमुख, स्व. दत्तात्रय पुसदकर कला महाविद्यालय,
नांदगाव पेठ, ता. जि. अमरावती.

प्रस्तावना: -

'फोक-लोअर' (Folk-lore) त्या इंग्रजी संज्ञेसाठी 'लोकसाहित्य' हा शब्द मराठी पर्याय म्हणून अनेक अभ्यासकांनी आज स्वीकारलेला असला तरी तो पुरेसा अन्वर्थक वाटत नाही. कारण 'फोक- लोअर' या संकल्पनेत दंतकथा, लोकभ्रम, लोककथा, लोकगीते, लोकनृत्य लोकनाट्य, म्हणी, उखाणे, जादूटोणा, मंत्र, विधीगीते, लोकविज्ञान यासारख्या अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. ही समावेशकता लोकसाहित्य या शब्दात नसल्यामुळे रा.चिं. ढेरे यांना लोकविद्या हा पर्यायी शब्द अधिक अन्वर्थक वाटला आहे. काही विवेचक 'फोक- लोअर' या संज्ञेसाठी 'लोकसंस्कृती' अशी व्यापक संज्ञा वापरणे पसंत करतात. लोकसंस्कृती ही नागर जनांपासून दूर असलेल्या अ-नागर जणांची असून तिला दीर्घ परंपरा आहे. आधुनिक जीवनधाटणीहून तसेच नागर पंडिती परंपरेहून वेगळी असलेली लोकसंस्कृती प्रकृतीशी अधिक प्रामाणिक राहून वाढणारी असते. मात्र ती आदिम संस्कृतीहूनही वेगळी असते. आदिम संस्कृतीचा नागर संस्कृतीशी संबंध येतच नाही. ती आपल्या प्राचीनतम वैशिष्ट्यांसह अबाधित रूपात अव्यहतपणे नांदत आली आहे. लोकसंस्कृती मात्र नागर संस्कृतीच्या निकट नांदणारी असते. आपल्या देशापुरते व महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाल्यास काळाच्या ओघात नागरसंस्कृती आणि लोकसंस्कृती यांच्यात पुष्कळच देवाण-घेवाण झालेली आहे. अर्थात या दोन्ही संस्कृतींनी आपल्या विशेषांशी सुसंवादी राहून ही देवाणघेवाण केलेली आहे. लोकसंस्कृतीनेही नागर संस्कृतीतील अनेक गोष्टींचा आपल्या प्राकृतिक पद्धतीने स्वीकार केलेला आहे. या देवाण-घेवाणीचा त्या परस्पर प्रभवांचा अभ्यास करण्यासाठी लोकसंस्कृतीचा व तिने निर्माण केलेल्या संस्थांचा म्हणजेच लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचा सर्वांगीण परिचय होणे गरजेचे आहे. आधुनिक युगात, जागतिकीकरणाच्या काळात दळणवळणाची गतिमान साधने, प्रसार माध्यमे यात प्रत्यही वाढ होत असल्यामुळे संबंध जगालाच 'ग्लोबल व्हिलेज'चे स्वरूप प्राप्त होत आहे. आधुनिकतेचे असे तुफानी वारे वाहू लागल्यामुळे अनागर, ग्रामीण जीवन झपाट्याने बदलत आहे. लोकसंस्कृतीचे अनेक विशेष लुप्त होत आहेत. लोकसंस्कृतीच्या उपासकांविषयी लोकमानसात आता फारशी आस्था उरलेली नाही. अशा परिस्थितीत लोकसंस्कृतीच्या उपासकांचे ऐतिहासिक महत्त्व लक्षात घेऊन त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण करणे, त्यांचे स्वरूप व कार्य ग्रंथरूपात शब्दबद्ध करून ठेवणे हे आपले कर्तव्य ठरते.

लोकसंस्कृतीतील लोक:-

'फोक' चा पर्यायी असलेला 'लोक' हा शब्द अनागर संस्कृतीतील लोकांसाठी वापरला जात असला तरी त्याच्यामागे आपल्याकडे वेदकाळापासूनच्या परंपरेने लाभलेली व्यापक आशयाची बैठक आहे. स्थूलार्थाने 'लोक' म्हणजे विवक्षित समाजातील सर्व जन. परंतु प्राचीन भारतीय वाङ्मयात 'लोक' हा शब्द अनेकवार वेदांच्या सापेक्षतेने वापरलेला आढळतो. भारतात प्रविष्ट झालेल्या आर्यांच्या आगमनापूर्वी जे आर्यत्तर जन राहत होते त्यांच्या परंपरेचा प्रवाह लोक या संज्ञेने व्यक्त होत असे. ' अतोऽस्मि लोकेवेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः' या गीतेतील श्रीकृष्णाच्या उद्गारात या दोन्ही संज्ञा परस्पर सापेक्षतेने आलेल्या आहेत. प्रारंभी आर्य आणि आर्यत्तर जन यात संघर्ष झाला तरी पुढे परस्पर समन्वय सुरू झाला. आर्य संस्कृतीने आर्यतरांचे तर आर्यतरांनी आर्यांचे अनेक संस्कार घेतले. आपल्याकडील लोकसंस्कृतीचा अभ्यास करताना हे आदान-प्रदान लक्षात ठेवले पाहिजे.

लोकसंस्कृतीची विविध अंगे:-

आपली लोकसंस्कृती दीर्घकाळ धर्म प्रधान होती. आजच्या बदलेल्या काळातही तिचे धार्मिक स्वरूप बरेच टिकून आहे. लोकसंस्कृतीचे राजकीय अंग ग्रामशासनापुरते मर्यादित होते आणि आर्थिक अंग बलुतेदाराने मर्यादित झाले होते. लोकसंस्कृतीतील देवदेवता, त्यांच्या उपासना पद्धती, कुलधर्म, कुलाचार, सणवार, उत्सव, संस्कार- विधी, कला, क्रीडा, साहित्य, कौटुंबिक संबंध या सर्व बाबींवर धर्म कल्पनांचा पगडा आढळतो. लोकसंस्कृतीतील यात्रा जत्रा करमणूक करणारे असल्या तरी त्या ग्रामदेवतांच्या नावानेच भरत असतात. आपला देश कृषीप्रधान असल्यामुळे आणि कृषी निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे ऋतुचक्रातील निसर्गाच्या बदलत्या रंग रूपाचे स्वागत लोकसंस्कृतिक सणाच्या रूपाने होत असते. सण हे निसर्गाचे नाते जोडणारे असतात. मराठी लोकसंस्कृतीवर दक्षिणेकडील द्रविड लोकसंस्कृतीच्या सन्निध असल्यामुळे तिच्यामध्ये आर्य- द्रविड संस्कृती संगम झालेला आढळतो. तसेच मराठी लोकसंस्कृतीवर भागवत धर्म व मराठी संतांच्या उपदेशाचा प्रभाव विशेषत्वाने जाणवतो. गावागावातून ज्ञानोबा- तुकोबांचे नाम संकीर्तन चालणे, रामायण महाभारतातील कथांवर प्रवचने चालतात. लोकसंस्कृतीला राम-कृष्णा इतकेच, लावणी तमाशात व त्यातल्या श्रृंगारातही रस असतो. येथील लोक देवतांचे उगमस्थान द्रविड संस्कृतीत सापडते. उदा रेणुका देवी ही दक्षिणेतली मुळची यल्लमा आहे. खंडोबाला भैरवाशी एकरूप करण्यात आले आहे. लोकसंस्कृतीतील वीरपूजा हा प्राचीन यक्षपूजेचा अवशेष असण्याची शक्यता आहे. लोकसंस्कृतीचे काळाच्या ओघात तयार झालेले हे रसायन मनाशी बाळगून लोक संस्कृतीच्या उपासकांचे स्वरूप समजून घ्यायला हवे.

लोकसंस्कृतीचे उपासक:-

वासुदेव, गोंधळी, भुत्या, भराडी, शाहीर, वाघ्या- मुरळी इत्यादी स्वरूपाची ही लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची रूपे होत. त्यांचे योगदान संक्षेपाने पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

वासुदेव:-

वासुदेवाच्या मुलाचे कृष्णाचे नामरूप घेणारा वासुदेव हा कृष्णसखा आहे. त्याच्या टोपीवर मोरपीस आणि कमरेला बांधलेल्या शेल्यात खोचलेली बासरी या कृष्णाच्या खुणा आहेत. रामप्रहरी रामकृष्णांच्या नावांचा जप करीत दारी येणारा

वासुदेव, बाल गोपालांना जागे आणणारा, भक्ती गीताने गृहिणींना प्रसन्न करणारा वासुदेव ही लोकधार्मिक संस्था आहे. भक्तीगीते म्हणताना तो गीतातून नैतिक उपदेश करतो. कौटुंबिक नाती जपण्यास सांगतो, कृष्णाच्या बाललीला, यशोदेचे वात्सल्य वर्णन करणारे गाणी म्हणतो.

सनातन संदेश देणारा हा वासुदेव म्हणजे लोकसंस्कृतीतील भागवत संप्रदाय म्हणता येईल. शतकानूशतके लोकमाणसाला आकर्षित करणारी ही संस्था आता जवळपास लोप पावलेली आहे. अल्पस्वल्प भिक्षेने संतोष होऊन 'दान पावलं, दान पावलं' म्हणत वासुदेव महाराष्ट्रातल्या सर्व देवतांना आपल्या गीतांमधून दान पावते करतो ही कल्पना हृद्य आहे.

गोंधळी:-

रेणुकाचे आणि तुळजा भवानीचे उपासक गोंधळी ही देखील लोकधर्मातील एक महत्त्वाची संस्था आहे. महाराष्ट्रात लग्न मुंजीच्यानंतर कुलदेवीच्या नावाने गोंधळ घालण्याचा कुलाचार अद्यापही अस्तित्वात आहे. मखरातल्या देवीची येथासांग पूजा करून गोंधळी रात्रभर ते जागरण करतात. त्यात त्यांच्या गाण्यातून पुराणकथा, वीरकता, गद्यसंपादने, रसभरीत कथाकथन चालते. त्याला अभिनयाची, संबळ- तुणतुण्याची साथ असे. त्यामुळे गोंधळ अतिशय रंजक आणि उदबोधक होतो. गोंधळाची आराध्य देवता रेणुका ही मुळात प्राचीन 'भूतमाता' होती हे रा.चिं. ढेरे यांनी अनेक पुराव्यासह दाखवले आहे.

पेशवाईत गोंधळ अत्यंत लोकप्रिय आणि प्रतिष्ठित होता. गोंधळी भाट आणि पुरोहित यांच्या भूमिका पार पाडत असे. भाटाच्या भूमिकेतून वीरगाथा गायी त्यातून पोवाडा यांचा विकास झाला. गोंधळी जेव्हा तमाशात आले तेव्हा त्यांच्या नाटकात्मक अविष्काराचा तमाश्याला उपयोग झाला. ही संस्था देखील आता नामशेष होत चाललेली आहे. ती नष्ट होण्यापूर्वी तिचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

भुत्या:-

विचित्र पोशाख करणारा, हातात जळता पोत घेऊन घरोघरी जाणारा, लोकाग्रहातून जगदंबेची गाणी म्हणणारा भुत्या देखील गोंधळाप्रमाणे देवीचा उपासक असतो. रेणुका व तुळजाभवानी यांना तो एकात्म रूपाने पाहतो. भुत्या होण्यासाठी दीक्षाविधी करावा लागतो.

नवसाच्या मुलांना भुत्या करण्याची प्रथा पूर्वी होती. पश्चिम महाराष्ट्रात आढळणारे भुत्ये प्रामुख्याने ब्राह्मण व मराठा जातीचे असत. 'भृत्य' म्हणजे सेवक या शब्दापासून भुत्या शब्द झाला असावा असे म्हटले गेले आहे. तुळजाभवानीच्या अनेक आरत्या म्हणणारा भुत्या आईचा उदोकार करताना लौकिक आणि अलौकिकाचा संगम घडवितो.

वाघ्या मुरळी:-

खंडोबाचे हे उपासक खंडोबाची गाणी, मल्हारीची बारी मागत हिंडत असतात. गोंधळ्याप्रमाणे वाघ्या- मुरळीचे जागरणाचे कार्यक्रम अनेकांच्या घरी कुलाचार म्हणून साजरे होतात. नवस फेडण्यासाठी अनेक पालक मुलाला वाघ्या व मुलीला मुरळी म्हणून खंडोबाला अर्पण करतात. तत्सम जाती व महार यांच्यात ही चाल रूढ होती. खंडोबाशी ज्यांचे लग्न लावले असे मानले जाते त्या मुरळी प्रत्यक्षात वेश्या व्यवसायाकडे वळतात. तसेच भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करतात, मुरळी व्हायला आता कायद्याने बंदी आलेली आहे. वाघ्या स्वतःला खंडोबाचा कुत्रा का समजतो याचा खुलासा रा.चिं. ढेरे यांनी केलेला आहे.

कुठ्यासाठी वाघ्या हा शब्द असल्याचे तंजावरकडील रामकवी या मराठी पंडिताच्या शब्दकोशाचा आधार दऊन ते दाखवतात. वाघ्याचे कानडी नाव वग्गय असे आहे. मुरळ्यांच्या अनाचाराचा मिशनच्यासाठी हिंदू धर्मावर टीका करण्यासाठी व ख्रिस्ती धर्मप्रसारासाठी वापर केला. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी मुरुळीची कुप्रथा नष्ट व्हावी यासाठी प्रयत्न केले. आता कायद्याने ही प्रथा रद्द झाली आहे. मुरुळी हा शब्द तमिळ मधील 'मरळी' या शब्दापासून आलेला आहे.

भराडी:-

नाथपंथी भराडी हे भैरवनाथाचे उपासक होत. ज्योतिबा हे भैरवाचेच रूप आहे असे ते मानतात. ज्योतिबा त्यांचे उपास्य असून 'अल्लख' असा नाथपंथी घोष करीत भिक्षा मागतात. ते जे गाणी म्हणतात त्यात भैरव व शिव यांचे स्तवन असते. त्याचप्रमाणे तात्विक विचार व उपदेशही त्यांच्यामध्ये असतो.

भरण्याचे 'भराड नवरात्रात तसेच कुलाचार म्हणून होत असतो. त्यांचे जागरण ही गोंधळाप्रमाणेच असते. भराड्यानी तमाशात जाऊन आपले फडही उभे केले आहेत. ते गोंधळी, यांच्याप्रमाणे पोवाडेही म्हणतात.

पोतराज:-

पोतराज हे मरीआई या उग्र भीषण देवतेचे उग्र उपासक होत. मरीआई कडक दैवत असल्यामुळे तिला कडकलक्ष्मी असेही म्हणतात. ही देवी मूळची दक्षिणेकडील उग्र ग्रामदेवता मरिअम्मा होय. माझी आई उग्र व रोगकारक असून तिला आत्मक्लेशाद्वारे पोतराज प्रसन्न करतात व रोग निवारक बनवितात अशी लोकसमजूत होती. तिचा गाडा विधीपूर्वक गावाबाहेर नेऊन ठेवला की गावातील साथीच्या रोगांचे निवारण होते अशी समजूत पूर्वी होती.

आधुनिक काळात रोगावर वैद्यकीय उपचार करणे आवश्यक आहे हे ग्रामस्थांना समजू लागलेले आहे. पोतराजाची ओवी या छंदातली देवीची गाणी स्त्रीगीतसुद्धा असून लोकमानस त्यातून व्यक्त होते. 'बया दार उघडा! दार उघडा!' असा टाहो फोडणारा पोतराज स्वतःवर कोरडे उडून त्याद्वारे देवीला प्रसन्न करतो अशी श्रद्धा लोकसंस्कृतीतून दिसून येते. खंडोबाच्या वाघ्या मुरुळीप्रमाणे यल्लमाची जोगती- जोगतीण हे उपासक या देवीचे स्थान बेळगावकडे सौंदत्ती येथे आहे. यल्लमा म्हणजे रेणुका जोगती- जोगतीनीच्या गाण्यांमधून रेणुकाचे लोककथामधून चरित्र विस्ताराने सांगितले जाते. अशा काही लोकसंस्कृतीच्या उपासकांबद्दल 'गावगाडा'चे लेखक अत्रे यांनी प्रतिकूल विचार मांडताना म्हणतात- "गोसावी, बैरागी, वाघे, मुरुळ्या, हिजडे, मानभाव, फकीर वगैरे देवाचे नाव पुढे करून भीक मागणारे लोक मग ते फिरस्ती असो की स्थायिक असो हा नुसता निरोपयोगी नव्हेतर समाज घातक वर्ग आहे"(१) असे ते म्हणतात.

भारुड:-

भारुडे हा लौकिक वाङ्मय प्रकार आहे. तो शब्द, नृत्य, नाट्य, अभिनय आणि संगीत या निरनिराळ्या आविष्कार माध्यमाच्या संयोगातून फुलतो. आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार या विविध प्रेरणेतून वाङ्मय निर्मिती करणाऱ्या संतांनी उच्च आध्यात्मिक तत्वज्ञानाच्या प्रतिपादनासाठी तसेच भक्तीच्या प्रचारासाठी लोकभाषेचा अवलंब केला. त्याचप्रमाणे लोकसंस्कृतीत मौखिक परंपरेत रूढ असलेले छंद, रचना पद्धती यांचाही स्वीकार केला.

वरकरणी लौकिक जीवनाचे दर्शन व अंतर्दृष्टी अद्यात्म विचार अशा स्वरूपाच्या ज्या रचना संतांनी केल्या त्यातला एक रचनाप्रकार म्हणजे भारुड होय. समाज माणसाचे दर्शन घडणारी संताची भारुडे ही लोकगीतेच आहेत असे वाटते; पण ती लोकगीते नाहीत. कारण ती मौखिक परंपरेने आलेली नसून स्वतःमध्ये रचनाकारांच्या रचना कौशल्यांचे व त्यांच्या नावाचीही दर्शन घडवतात. "भारुडे ही व्यक्ती निर्मिती परंतु त्यातील लोकगीतांच्या वैशिष्ट्यांमुळे लोकस्वीकृत अशी लौकिक गीते आहेत"(२)

संत एकनाथ हे भारुडाचे सम्राट असून त्यांनी शंभराहून अधिक विषयांवर सुमारे तिनशे भारुडे रचली आहेत. त्यात विविधता व वैचित्र्य ओतप्रोत भरलेली आहे. त्यांनी भारुड ही आध्यात्मिक रूपकात्मक रचना विशेष लोकप्रिय केली. लोकसंस्कृतीतील दैवते लोकांच्या धर्म जीवनातले विविध उपचार संत, संन्याशी, व्यापारी, गोंधळी, वासुदेव यांसारखे लोकसंस्कृतीचे उपासक असे अनेक विषय घेऊन नाट्यात्मकतेने भक्तीचा शिडगावा करीत उच्च प्रतीचे तत्त्वज्ञान लोकमानसात रुजवण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. प्रसंगी विनोदाचाही वापर केला. त्यांच्या भारुडांची सृष्टी व वैचित्र्यपूर्ण आहे. "नाथासारखे बहुरूपी नाथच पण या बहुरूप्याला आत्मरूपाचा विसर मात्र कधीही पडत नाही"(३) संत एकनाथ प्रापंचिक होते. वृत्तीने ते सौम्य होते. "प्रापंचिकाचा आंतरिक जिद्दळा व त्यांच्या उद्धाराचा कळवळा त्यांच्या ठाई होता."(४)

त्याकाळच्या समाजातील महार, सौरी, बाळ, संतोष, जागल्या, वासुदेव यांसारख्या सामाजिक संस्थांचा त्यांचा चांगला अभ्यास होता. या संस्थांच्याद्वारा लौकिक भाषा वापरून त्यांनी भारुडातून अद्यात्मबोध केला. नाथांची विनोदबुद्धी त्यांच्या 'भोळी'तून प्रगट होते. 'बाई मी भोळी गं, बाई मी भोळी गं, आठा दिसायला खाते मी पुरणपोळी' खाणारी भोळी वरवर भोळी असली तरी शेवटी 'भाव भोळा परी कृष्णचरणी डोळा' असे सांगण्यास विसरत नाही. 'मला दादला नको ग बाई' असे गावणारे गाणारी ती शेवटी म्हणते- 'एका जनार्दनी समरस झाले, ते रस येथे नाही' ही भारुडे प्रापंचिकांना आरंभाला रंजक मजेदार वाटते; परंतु अंती डोळ्यात अंजन घालणारा नाथांचा भारुडातला आविष्कार आहे. 'वेगळे निघा ! नि वेगळे निघून संसार बघा' असे सांगणारे घरभेदी स्त्री- प्रपंचापासून दूर जाण्याचा उपदेश मार्मिकपणे करते. "भारुडांच्यारूपाने नाथांनी एक रूपक नगरीच उभारली. त्यांनी बोली भाषेतून हे रूपके रचल्यामुळे त्यांना एक आगळे सौंदर्य लाभलं. चिरेबंदी वाड्यातून झोपडीकडे येणारा त्यातील लोकभाषेचा ओघवता प्रवाह मनमोहन टाकतो"(५).

एकूणच संतांची भारुडे लोक संस्कृतीशी संपर्क ठेवून लोकजीवनातील न्यून दूर करण्याचा प्रयत्न करतात. आयुष्यभर संत एकनाथांची भूमिका लोकशिक्षकाची होती. भारुडातूनही सर्व वर्गासाठी असलेली त्यांची हीच भूमिका व्यक्त होते.

संदर्भ ग्रंथ:-

- (१) 'गावगाडा'- त्रिंबकनारायण आत्रे, वरदा बुक्स, सेनापती मार्ग, पुणे, 16 पुनर्मुद्रण 1 जानेवारी 1985, पृष्ठ क्रं. 149.
- (२) 'लोकसाहित्याचे स्वरूप'- डॉ.प्रभाकर मांडे, पृष्ठ क्रं. ३०९.
- (३) 'पाच संतकवी'- संपा. शं.गो. तुळपुळे, दुसरी आवृत्ती 1932 पृष्ठ क्रं. 271.
- (४) 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' खंड-2, भाग-2, इसवी सन 1350 ते 1680, संपा. महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, जानेवारी 2010 पृष्ठ क्रं. 28.
- (५) 'संत एकनाथ: एक समग्र अभ्यास'- संपा. डॉ. कुमुद गोसावी. पृष्ठ क्रं.133.
- (६) 'लोकसंस्कृतीचे उपासक' संपा. रा.चिं. ढेरे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, 15 जानेवारी 1996.